

Adriana Pogoda-Kołodziejak
Siedlce

Literatura niemiecka o Krzyżakach

Sposób przedstawiania zakonu krzyżackiego w literaturze XIX i pierwszej połowy XX wieku uzależniony był od osobistego nastawienia autora dzieła, od posiadanej przez niego wiedzy historycznej, a przede wszystkim od pochodzenia. Pisarze polscy i niemieccy w odmienny sposób interpretują poczynania i funkcjonowanie zakonu krzyżackiego. W polskich dziełach autorzy skupiają się na negatywnym obrazie Zakonu, ukazując jego zakłamanie, okrucieństwa, obłudę, a „Krzyżak” jako pojęcie zawsze ma znaczenie pejoratywne¹. W przeciwny sposób przedstawiany jest Zakon w literaturze niemieckiej, w której to autorzy ukazują przede wszystkim zwycięstwa krzyżackie, omijając wielkimi krokami kwestię

¹ Negatywne znaczenie pojęcia „Krzyżak”, po niemiecku Kreuzritter lub Kreuzler, pojawiło się na początku XIX wieku, co zaznacza w artykule *Die Wandlung des Bildes vom Deutschen Orden als politischer, ideologischer und gesellschaftlicher Faktor im polnischen Identitätsbewußtsein des 19. und 20. Jahrhunderts* Jerzy Serczyk. Symbolika Zakonu zaistniała podczas wojny niemiecko-francuskiej, kiedy na zlecenie Friedricha Wilhelma III Karl Friedrich Schinkel podjął próbę zaadaptowania średniowiecznego krzyża żelaznego na potrzeby współczesnej mu ideologii (zob. Serczyk, *Die Wandlung*, 2001, s. 55). W Polsce Krzyżak jako wróg pojawił się po raz pierwszy w *Śpiewach historycznych* Juliana Ursyna Niemcewicza. Przedstawiony przez pisarza schemat myślenia funkcjonował kilka lat później w utworach Adama Mickiewicza. Serczyk zwraca przede wszystkim uwagę na obraz Krzyżaków w pismach historiograficznych Krakowskiej Szkoły Historycznej i Warszawskiej Szkoły Historycznej. Jerzy Serczyk odwołuje się do tekstu *Roty* Marii Konopnickiej świadczącego o pejoratywnym znaczeniu pojęcia „Krzyżak”, który to hymn po raz pierwszy został zaśpiewany w Krakowie podczas obchodów 500-lecia bitwy pod Grunwaldem i odsłonięcia z tej okazji pomnika ufundowanego przez Ignacego Paderewskiego (zob. Serczyk, *Die Wandlung*, 2001, s. 58). W ostatnich latach I wojny światowej motyw Krzyżaka działał jako faktor stymulujący w budowaniu polskiej świadomości narodowej, gdyż był symbolem zagrożenia dla Polski (Serczyk, *Die Wandlung*, 2001, s. 58-59).

przeigranych bitew i nie opisują cech negatywnych lub robią to w sposób bardzo delikatny, usprawiedliwiając zawsze postępowanie Krzyżaków. Nie ulega również wątpliwości, że niemiecka literatura „krzyżacka” pełna jest przekłamań w kwestiach historycznych². Oprócz tych zasadniczych różnic w sposobie traktowania tematu krzyżackiego w literaturze polskiej i niemieckiej jest jeszcze jedna kwestia, która bardziej je podkreśla: polskie utwory w przeciwieństwie do niemieckich odegrały w naszej historii narodowej bardzo ważną rolę, niemieckie zaś, czasem będące formą propagandy bardzo, szybko popadły w zapomnienie.

Z historią zakonu krzyżackiego związana jest historia wschodnich terenów niemieckich. Walter Herbst w swoim artykule *Der Deutsche Orden in der Dichtung* z 47. numeru pisma „Deutsches Adelsblatt” z roku 1936 przedstawia tematykę książek o Zakonie na podstawie wybranych przez siebie przykładów. Na początku zwraca uwagę na *Die Burg im Osten* Wilhelma Kotzde Rottenrodta i na *Heinrich von Plauen* Ernsta Wicherta (zob. Herbst, *Deutsche Orden*, 1936, s. 1588). Słusznie Kotzde określa swoją powieść jako losy rycerstwa. Lata wojen z Polakami i Litwinami przerywały budowę zamku w Malborku rozpoczętą przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode i ukończoną około 1400 roku za czasów Konrada von Jungingen. Malbork to symbol wielkości Zakonu, który chcieli zniszczyć barbarzyńcy: Władysław Jagiełło i jego brat Witold. Po nieszczęsnej dla Zakonu bitwie pod Grunwaldem tylko Heinrich von Plauen był w stanie przeszkodzić w zdobyciu Malborka i w zniszczeniu potęgi Zakonu. Plauen, bohater powieści Wicherta, to wielki mistrz, który chce poprowadzić Krzyżaków do zwycięstwa. Ten sam temat pojawia się w powieści Wenera Jansena *Geier um Marienburg*. Tragiczne losy Plauena opisała również Agnes Miegel w *Deutsche Balladen*, a w noweli *Die Fahrt der*

² Literatura ta fałszowała fakty historyczne, by zmniejszyć potęgę Rzeczypospolitej. Do tego rodzaju książek należały między innymi: *Die Ritter von Marienburg* Stolberga, *Konrad Letzkau. Bürgermeister von Danzig* Baczki oraz dwie pozycje Richtera *Hermann von Salza und Hermann Balke* oraz *Der Retter von Marienburg* (zob. Kuczyński, *Między Renem*, 2002, s. 41). Krzysztof A. Kuczyński w artykule *Falsz historyczny w powieści „Heinrich von Plauen” Ernsta Wicherta* znajdujący się w książce *Między Renem a Wisłą. Szkice i studia o niemiecko-polskich powinowactwach kulturalnych* zwraca uwagę na to, że w czasach Ottona Bismarcka bardzo dużym zainteresowaniem cieszyły się książki poruszające tematykę zakonu krzyżackiego. „Należą one do literatury wspierającej się rozpowszechnionym już w Niemczech micie niemieckości ziem, będących dawniej w posiadaniu zakonu krzyżackiego, rozszerzającej i adaptującej ten mit do nowych, literackich potrzeb” (Kuczyński, *Między Renem*, 2002, s. 41).

sieben Ordensbrüder, autorka ukazuje Krzyżaków jako krzewicieli wiary chrześcijańskiej wśród Prusów (zob. Herbst, *Deutsche Orden*, 1936, s. 1588). Anni Piorreck w książce o życiu i twórczości pisarki Agnes Miegel. *Ihr Leben und ihre Dichtung* określiła ją mianem „głosu Prus Wschodnich” (zob. Dorningen, *Zur Rezeption*, 2008, s. 627). W 1933 roku Agnes Miegel wydała książkę *Kirche im Ordensland*, poświęconą budowlom sakralnym znajdującym się na terenie byłego państwa zakonnego. Opisała w niej sześć kościołów: katedry w Królewcu i we Fromborku, kościół św. Marii w Elblągu i Gdańsku oraz kościół parafialny w Bartoszycach i w Or-necie (zob. Fechter, *Frau*, 1933, s. 42).

W artykule *Zur Rezeption des Deutschen Ordens in der deutschsprachigen Literatur. Agnes Miegel „Die Fahrt der sieben Ordensbrüder”* Maria Dorningen zwraca uwagę, że różnych w formie utworach literackich Zakon stanowił główny temat, na przykład w balladzie *Herzog Samo* wydanej w 1901 roku Miegel odwołuje się do wczesnej historii zakonu niemieckiego w Sambii (zob. Dorningen, *Zur Rezeption*, 2008, s. 627). W balladzie *Henning Schindekopfz* 1901 roku Miegel szkicuje uciążliwą, żmudną walkę Zakonu z Litwinami w sposób negatywny, podczas gdy w balladzie z 1907 roku *Heinrich von Plauen* pozytywnie ukazuje wielkiego bohatera krzyżackiego i jego miłość do kraju pruskiego (zob. Dorningen, *Zur Rezeption*, 2008, s. 628). Znany jest również dramat „krzyżacki” *Die Schlacht von Rudau*, nawiązujący do bitwy w 1255 roku.

W 1926 wielką niespodzianką okazał się pierwszy tom prozy *Geschichte aus Altpreußen*, z którego to pochodzi nowela *Die Fahrt der sieben Ordensbrüder* opisująca czas około 1300 roku, czas zakorzeniania się na terenach Prus zakonu niemieckiego (zob. Piorreck, *Miegel*, 1967, s. 145).

Walter Herbst odwołuje się do dramatu Bernharda Blumes *Die Schwertbrüder*, w którym Krzyżacy ruszają do boju ze swoją pieśnią *Christ ist entstanden* i z okrzykiem *Sankt Maria und der Sieg*. Także sztuka Eberharda Wolfganga Möllera *Die Insterburger Ordensfeier* nawiązuje do wielkich postaci krzyżackich Hermana Balke, Ulricha von Jungingen czy Heinricha von Plauen. Epos Zakonu i pruskiej idei państwa znajduje czytelnik w *Geburt des Ostens* Heinricha Bauera. Na początku dzieła Hermann von Salza przenosi Zakon nad brzeg Wisły, gdzie w 1231 roku swoją wędrów-

kę rozpoczął Hermann von Balke³. W drugiej części pojawia się postać wielkiego mistrza Luthra von Braunschweiga, który w decydującej części rozbudował twierdzę w Malborku i Królewcu. Ostatnia część poświęcona jest Heinrichowi von Plauen. Herbst zaznacza, że jako epos można również potraktować *Deutsche Volkheit* i *Der deutsche Orden im Werden und Vergehen* autorstwa Kotzde, w których historia Zakonu oparta jest na źródłach. W artykule pojawia się również odwołanie do literatury polskiej, konkretnie do *Krzyżaków* Henryka Sienkiewicza, w których zakonnicy przedstawieni są jako nieludscy mordercy dziewcząt i dzieci. Herbst podkreśla, że przedstawione przez niego dzieła ukazują historię Zakonu poprzez pryzmat życia jego wielkich bohaterów (zob. Herbst, *Deutsche Orden*, 1936, s. 1589). Uwzględniając datę powstania artykułu Waltera Herbst, rok 1936, nie dziwi to, że autor stwierdza w podsumowaniu, iż niemiecki duch związany jest z zakonem krzyżackim i nadal żyje wśród Niemców (zob. Herbst, *Deutsche Orden*, 1936, s. 1590).

Krzyżacy mieli swojego bohatera, którego pisarze niemieccy traktowali wręcz w sposób kultowy, gdyż mogli dzięki tej postaci ominąć niechlubną kartę Zakonu, jaką była bitwa pod Grunwaldem i bardzo pięknie opisać bohaterstwo Krzyżaków podczas oblężenia Malborka. Był nim Heinrich von Plauen⁴, który otoczony legendą w niemieckiej literaturze stał się postacią mityczną.

³ Stefan Żeromski w swoim cyklu *Wiatr od morza* przedstawił politykę Hermana von Balke w opowieści *Pokłon Hermana Balka*, opierając się na studiach Stanisława Kujota *Dzieje Prus Królewskich* i Wojciecha Kętrzyńskiego *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada* i na pracy Leona Rogalskiego *Dzieje Krzyżaków oraz ich stosunki z Polską Litwą i Prusami*. Zapewne jego obraz wielkiego mistrza odbiega od przedstawienia go przez pisarzy niemieckich. Krzysztof A. Kuczyński zwraca uwagę, że utwory o Heinrichu von Plauen były najbardziej poszukiwanymi i popularnymi przed pierwszą wojną światową. W artykule *Der Deutsche Orden in der Sicht eines Schlesiens. Joseph von Eichendorff Der letzte Held von Marienburg*, znajdującym się w książce Grażyny Barbary Szewczyk i Renaty Dampc-Jarosz *Eichendorff heute lesen*, profesor Kuczyński podaje tytuły powieści, dramatów i ballad głoszących sławę wielkiego mistrza Plauena: *Die Burg von Osten* autorstwa Wilhelma Kotzde-Kottenrodt, *Geier um Marienburg* Wenera Jensena, *Heinrich von Plauen und seine Neffe. Ritter des Deutschen Ordens* Benedicta Neuberta oraz utwory wydane przez pisarzy, takich jak Ernst Wichert, Max Halbe, Walter Bloem i Agnes Miegel pod tym samym tytułem *Heinrich von Plauen*. W roku 1974, w III tomie *Studia Historica Slavo Germanica*, został opublikowany artykuł Jana Chodery *Der Deutsche Ritterorden und Polen in der deutschen Literatur 1918-1939*, w którym autor zaznacza istnienie oddzielnego tematu krzyżackiego, jakim jest postać Plauena. Oprócz wymienionych już wcześniej „plauenowskich” powieści powstawały również dramaty pisane przez Wenera Jakela, Ernsta Hammera, Waltera Kramera i Jakoba Baxasa (zob. Chodera, *Ritterorden*, 1974, s. 70). Wszystkie te utwory przesycone są nienawiścią do Polaków i gloryfikacją Krzyżaków. W wielu zagorzała walka między Polakami a Niemcami ma wydźwięk

Wśród artykułów dotyczących historii Prus Wschodnich, zebranych przez Ludwiga Goldsteina w książce *Ostpreußen. 700 Jahre deutsches Land* wydanej w 1930 roku w Królewcu, znajduje się esej Carla Diescha na temat postaci Heinricha von Plauen i jego wizerunku w literaturze niemieckiej XIX i początku XX wieku. Autor zaznacza, że historia Zakonu była tematem bardzo wielu dzieł literackich, a on sam skupia się jedynie na kilku utworach dotyczących postaci wyżej wymienionego wielkiego mistrza. Pierwszym dziełem omawianym w artykule jest *Heinrich von Plauen und seine Neffen, Ritter des Deutschen Ordens. Der wahre Geschichte getreu bearbeitet*. Th. 1.2. Leipzig 1793 autorstwa Benedicta Nauberta. W 1806 roku po wielki mit Malborka i Heinricha von Plauen sięgnął August von Kotzebue, który zawarł go w swoim dramacie *Heinrich Reuß von Plauen oder die Belagerung von Marienburg*. Jak zauważa Hartmut Scheible w *Geschichte und Drama. Eichendorfs Schrift über die Marienburg und sein Drama Der letzte Held von Marienburg* Eichendorff, który w 1830 roku napisał dramat *Der letzte Held von Marienburg*, wyraził na temat dzieła Kotzebue niezbyt pochlebną opinię, określając go mianem naiwnego i patetycznego, wręcz głupiego i pozbawionego smaku (zob. Scheible, *Geschichte*, 2009, s. 182). Obaj pisarze podjęli ten sam temat, ale ukazali go w sposób zupełnie przeciwstawny. U Kotzebue oblężenie Malborka stanowi punkt centralny dramatu, który kończy się klęską Polaków i wyborem Plauena na urząd wielkiego mistrza. Eichendorff stawia natomiast w swoim dramacie pytanie o to, jak Zakon, który wyszedł z tradycji wypraw krzyżowych, może się zachować w momencie idącej ku końcowi chrystianizacji wschodnich państw.

Obok tego dramatu na scenie teatru pojawiła się również tragedia Waltera Bolema *Heinrich von Plauen* wystawiona po raz pierwszy w 1901 roku, a wydana w formie książki rok później. Diesch, pisząc krótko o rozwoju powieści historycznej, nie pomija przenikania historii i historiografii

nacjonalistyczny, utożsamiając się jednocześnie z ideą „Drang nach Osten”. Zarówno Jungingen, jak i Plauen są znakomitymi reprezentantami dobra, kultury i mocno rozwiniętej cywilizacji, a ich przeciwstawieniem, synonimem zła, barbarzyństwa i prymitywizmu jest polski król Władysław Jagiełło, który w niemieckiej literaturze nacjonalistycznej lat 1918-1939 stał się najbardziej zniechęconą postacią historyczną (zob. Chodera, *Ritterorden*, 1974, s. 74). Na temat wyżej wymienionych pozycji literackich można również znaleźć informacje w książce Jana Chodery *Literatura niemiecka o Polsce*, w której autor zwraca uwagę na stosunki polsko-niemieckie i mitotwórczą funkcję literatury, uwzględniając przy tym literaturę o tematyce krzyżackiej.

do świata powieści i obok *Geschichte Preußen von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens* Johanna Voigta opisuje powieść Ernsta Wicherta *Heinrich von Plauen* z 1881 roku. Cieszyła się ona wielką popularnością, tak że w roku 1899 ukazało się już siódme jej wydanie, a w 1909 została opublikowana dla młodzieży wersja skrócona pod tytułem *Junker Heinz und Waldstein* (zob. Kuczyński, *Fałsz*, 1988, s. 254). W 1927 roku została wydana pełna edycja powieści historycznych Wicherta. W czasach III Rzeszy sięgano przede wszystkim do powieści *Heinrich von Plauen*, którą wydano w 1943 roku pod zmienionym tytułem *Die Burg im Osten* z jednoczesną adnotacją, że jest to nowe wydanie powieści *Heinrich von Plauen* opracowanej aktualnie przez dr. C. W. Schmidta (zob. Namowicz, *Altpreußen*, 1991, s. 124). Heinrich von Plauen przez długi czas był w literaturze symbolem przywódcy, który w ostatnim momencie, kiedy już wszystko zdawało się przegrane, potrafił pokonać przeciwności. W III Rzeszy często pojawiało się porównanie Plauena z Hitlerem (zob. Wippermann, *Ordenstaat*, 1979, s. 281). Sposób funkcjonowania państwa zakonnego był wzorem dla liberalnych dążeń do odnowy i reformy w Prusach przed rewolucją marcową 1848 roku (zob. Wippermann, *Ordenstaat*, 1979, s. 147). Państwo krzyżackie było podstawą dla państwa pruskiego, a Malbork stanowił pomnik świadomości narodowej (zob. Wippermann, *Ordenstaat*, 1979, s. 149), Zakon zaś był przykładem patriotyzmu (zob. Wippermann, *Ordenstaat*, 1979, s. 152). Ostatnie wydanie tej powieści Wicherta pochodzi z 1959 roku (zob. Namowicz, *Altpreußen*, 1991, s. 124).

W 1925 roku pojawia się powieść psychologiczną *Geier um Marienburg* Wenera Jansena stawiającą w centrum bohatera krzyżackiego. Heinrich von Plauen pojawia się również jako główny bohater w dwóch dziełach pod tym samym tytułem *Die St. Marienburg* autorstwa Bergernotha i Szamańskiego oraz w opowiadaniach historycznych Juliusa Wilhelma Otto Richtera *Gechichte aus der Zeit des preußischen Ordenstaates*, Wenera von Bülows *Tannenberg und des Deutschen Rittersordens letzter Held* czy Wilhelma Kotzde *Die Burg in Osten*. Wielki mistrz Zakonu stał się również bohaterem dramatu historyka Heinricha von Treitschke *Heinrich von Plauen* (zob. Diesch, *Heinrich*, 1930, s. 33-39).

Wolfgang Wippermann w swoim artykule *Geschichte und Ideologie im historischen Roman des Dritten Reiches* pisze o sposobie myślenia

prezentowanym przez Waltera Herbsta. Wippermann zwraca uwagę, że nacjonalistyczne tendencje w powieści historycznej dotyczą literatury zarówno niemieckiej, jak i polskiej. Powołuje się na dzieła Freytaga i Dahna, a także na utwory Sienkiewicza oraz Kraszewskiego (zob. Wippermann, *Geschichte*, 1976, s. 183). W Trzeciej Rzeszy średniowieczne państwo zakonne stanowiło przykład dla narodu niemieckiego. Wipperman, powołując się na powieści niemieckich pisarzy: Wilhelma Kotzde *Die Burg im Osten. Das Schicksal einer Ritterschaft* (1925), Bruna Giersche *Ordensmänner. Eine geschichtliche Erzählung aus der Grenzmark* (1928) Gottfrieda Freya *Deutschherren. Ohne Wurzel – Spreu im Wind* (1936) zwraca uwagę na rolę kobiety, niewyemancypowanej matki wielu dzieci, prowadzącej w sposób idealny gospodarstwo domowe, ostoi rodziny stojącej w cieniu męża, która była idealnym wzorem do naśladowania dla kobiet Trzeciej Rzeszy (zob. Wippermann, *Geschichte*, 1976, s. 186-187). Wyraźne cechy pojmowania historii i nacjonalistycznej ideologii wybijają się w pracach literackich Hansa Friedricha Bluncka. W wydanej w 1938 roku powieści *Wolter von Plettenberg. Der Deutschordensmeister von Livland* Blunck podkreśla niemiecki pęd na Wschód. Christian Janssen określa jej tytułową postać jako samotnego wodza, który na dalekiej placówce toczy decydujące bitwy dla państwa niemieckiego. W powieści o wielkim mistrzu zakonnym na Litwie Wolterze von Plettenberg⁵ i jego zwycięstwie na przełomie XV i XVI wieku nad okrutnym carem Iwanem Groźnym pojawia się wiele zafalszowanych faktów historycznych, które są analogią do współczesności autora i mają być poparciem dla ekspansywnej polityki Trzeciej Rzeszy (zob. Hey'l, *Blunck*, 2003, s. 178). *Wolter von Plettenberg* jako gatunek literacki jest przyporządkowany nacjonalistycznej powieści historycznej, która jednak nie odpowiada ściśle propagandzie nazistowskiej, lecz jedynie pośrednio, ze względu na formę i typologię, została przyporządkowana tej funkcji. Jak ważna dla propagandy wojennej była to pozycja literacka, świadczy liczba wydań, która w 1942 roku wynosiła 100 tysięcy egzemplarzy, a w 1943 roku około 240 tysięcy (zob. Hillesheim, *Lexikon*, 1993, s. 65). Odniesienie Bluncka do tematyki religijnej służy przede wszystkim wzbudzeniu zainteresowania wśród czytelników (zob. Hey'l, *Blunck*, 2003, s. 172). Powieść ta nada-

⁵ Wolter von Plettenberg był w XVI wieku wielkim mistrzem na Litwie (zob. Schäfer, *Bluncks Roman*, 1998, s. 145).

wała się idealnie ze względu na swoją treść do agitacji wojennej przeciwko Związkowi Radzieckiemu, przeciwko tak zwanej czerwonej powodzi (zob. Hillesheim, *Lexikon*, 1993, s. 65), przeciwko bolszewizmowi (zob. Wippermann, *Geschichte*, 1976, s. 194). Powieść historyczna Bluncka jest politycznie tendencyjna i zaliczona została do nacjonalistycznej literatury agitacyjnej (zob. Hillesheim, *Lexikon*, 1993, s. 68).

Artykuł *Darstellung und Bewertung des deutschen Ordens in der deutschen und polnischen Literatur* z „Zeitschrift für Ostforschung”, został podzielony przez Rolfa-Dietera Kluge na część poświęconą literaturze niemieckiej i polskiej⁶. Kluge odwołuje się na początku do średniowiecznej twórczości religijnej, która rozwijała się w samym Zakonie, a także do kronikarzy zapisujących wydarzenia zakonne⁷. W obrębie pisarstwa niemieckiego uporządkowuje pozycje literackie pod względem zawartych w nich treści. Stwierdza, że Zachariasz Werner, Joseph von Eichendorff, Felix Dahn, Gustav Freytag, Max Halbe, Ernst Wichert,

W drugiej części artykułu Kluge odwołuje się do literatury polskiej o tematyce krzyżackiej, w której motywem głównym jest historyczne znaczenie sporu między Zakonem a Polską. W przeciwieństwie do literatury niemieckiej bitwa pod Grunwaldem ma znaczenie nacjonalistyczne. Jak zauważa Kluge, odwołując się do najstarszych zabytków literatury polskiej, jednym z pierwszych dzieł zawierającym jej opis jest *Bellum Pruthenum* Jana z Wiślicy. W wieku XVIII i XIX historia Zakonu stała się materiałem dla romantycznych pisarzy, takich jak Feliks Bernatowicz, Julian Ursyn Niemcewicz, Juliusz Słowacki i Adam Mickiewicz, który stworzył literackie przedstawienie Krzyżaka, człowieka w białym płaszczu z czarnym krzyżem, lancą w dłoni, różańcem przy pasku i mieczem z drugiej strony (zob. Kluge, *Darstellung*, 1969, s. 41). W dalszej części artykułu Kluge nawiązuje do powieści historycznych napisanych przez Józefa Ignacego Kraszewskiego oraz Henryka Sienkiewicza, które spowodowały powstanie stereotypu Krzyżaka utrwalonego w dziele Żeromskiego *Wiatr od morza*. Kluge wskazuje również wiersze, które zawierają w sobie „element krzyżacki”, takie jak *Rota Marii Konopnickiej*, *Zbroja Zawiszy* Kazimierza Przerwy Tetmajera, *W wiślanym wietrze* Władysława Broniewskiego oraz esej Mariana Brandysa *Przewodnik po polu grunwaldzkim*. Do najbardziej znanych i najstarszych przekazów historii zakonu krzyżackiego należą: Kroniki Christiana, Kroniki Heidenreicha, Translacja św. Barbary, wiersze Luthra von Braunschweig o św. Barbarze, Roczniki Oliwskie, Kronika Piotra z Duisburga, Kronika Mikołaja von Jeroschin oraz Kronika Wiganda z Marburga. Kwestia historiografii pruskiej dotyczącej zakonu krzyżackiego jest do dziś nierozwikłana. „Po pierwsze, najstarsze przekazy historiograficzne zachowały się w kopiach lub wersjach późniejszych niż kroniki, które z nich korzystały. Po drugie, edycje tych źródeł nie uwzględniają wszystkich zachowanych kopii i niejednokrotnie nie odpowiadają wymogom nowoczesnego edytorstwa. Po trzecie, najstarsze źródła historiograficzne pruskie są w wielu miejscach bardzo blisko spokrewnione, także przy ustalaniu filiacji trudno rozstrzygnąć, które źródło jest pierwotne, a które wtórne” (Jasiński, *Kroniki*, 1 1996, s. 5). Patrz więcej także Jarosław Wenta, *Kronika Piotra z Duisburga. Szkic źródłoznawczy*. Toruń 2003 oraz Michael Neecke, *Literarische Strategien narrativer Identitätsbildung. Eine Untersuchung der frühen Chroniken des Deutschen Ordens*, Frankfurt am Main 2008.

Rudolf Lauckner, Hans Friedrich Blunck i Agnes Miegel są pisarzami pochodzącymi z Prus, a w ich utworach wyraźnie widać nawiązanie do historii ich ojczyzny (zob. Kluge, *Darstellung*, 1969, s. 21). Poprzez ukazanie zakonu krzyżackiego opisują oni losy Prusów w taki sposób, by czytelnik był przekonany o wielkiej świetności średniowiecza i potędze misji zakonnej, jaką było nawracanie pogan, co ukazane zostało przede wszystkim w *Die Brüder vom Deutschen Hause* Gustava Freytaga⁸, trzeciej części cyklu powieściowego *Die Ahnen*, w której to, opisując piątą wyprawę krzyżową, po raz pierwszy pojawia się pojęcie niemieckiej wspólnoty narodowej (zob. Holz, *Flucht*, 1983, s. 96). Główny bohater Iwo spotyka się z postacią historyczną, z wielkim mistrzem zakonu niemieckiego, Hermannem von Salza. Freytag uwydatnia w powieści założenia szkoły borusjańskiej⁹. Dla współczesnego czytelnika patrzącego z perspektywy II wojny światowej tego rodzaju literatura może mieć jedynie miano propagandowej. Wszyscy bohaterowie ukazani są jako wierni i odważni poddani, a przykładem jest zakon krzyżacki. Wielki Zakon Niemiecki tworzą silni ludzie, którzy nie poddają się żadnej zewnętrznej sile, dotrzymują przyrzeczeń, stoją na straży honoru i wierności, zachowując swoje zasady (zob. Westenfelder, *Genese*, 1989, s. 25). Nacjonalistyczny

Izabela Surynt w książce *Postęp, kultura i kolonializm. Polska a niemiecki projekt europejskiego Wschodu w dyskursach publicznych XIX wieku*, w rozdziale *Niemieckie posłannictwo na Wschodzie* (zob. Surynt, *Postęp*, 2006, s. 71-75) odwołuje się do pisarzy szkoły borusjańskiej, przede wszystkim do Gustava Freytaga, ukazując na przykładzie jego twórczości literackiej „propagowanie idei niemieckiego posłannictwa cywilizacyjnego na Wschodzie [...]” (Surynt, *Postęp*, 2006, s. 72). Surynt podkreśla rolę zakonu krzyżackiego w literaturze, który staje się krzewicielem niemieckiej kultury. W swoich rozważaniach autorka odwołuje się do dwóch tomów cyklu powieściowego *Die Ahnen* Gustava Freytaga, do tomu trzeciego *Die Brüder vom Deutschen Hause* i tomu czwartego *Marcus König*. Zakon krzyżacki jako wzór godny naśladowania ukazany jest również w pismach historiograficznych *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* Gustava Freytaga i w *Das deutsche Ordensland Preußen* Heinricha von Treitschke, który „kreśli niemiecki proces osadniczy i podboje rycerzy krzyżowych jako niemalże mityczne, ostateczne starcie pomiędzy dwoma odwiecznymi wrogami - dwoma narodami, rasami, dwoma całkowicie odmiennymi światami wartości — »barbarzyństwa« i »cywilizacji«, kultury i natury” (Surynt, *Postęp*, 2006, s. 85-86).

Wielu historyków reprezentujących szkołę borusjańską było profesorami i w swoich dziełach literackich i naukowych sięgało do niemieckiej przeszłości. Bardzo widoczna jest w ich utworach filozofia Georga Wilhelma Hegla, Gottfrieda Herdera oraz Wilhelma von Humboldta. Głoszone przez filozofów założenie, że Germanowie sami mogą stworzyć, bez związku z innymi nacjami, wysoko rozwiniętą społeczność, było podstawą do głoszenia hasła o istnieniu narodu panów oraz jego dominacji w świecie. Borusjańczycy często odwoływali się do idei ducha narodowego Hegla (zob. Surynt, *Postęp*, 2006, s. 38-42).

duch został równie przesadnie uwydatniony przez Felixa Dahna w cyklu *Kreuzfahrer-Lieder der Deutsch-Herrn-Ritter in Preußen*.

W utworach wyżej wymienionych pisarzy opisywany jest również konflikt między Zakonem a Polską. Bitwa pod Grunwaldem przedstawiana jest jedynie w sposób literacki, podczas gdy opis oblężenia Malborka traktowany jest w kategoriach nacjonalistycznych (zob. Kluge, *Darstellung*, 1969, s. 25), tak jak to jest w przypadku powieści Wicherta *Heinrich von Plauen* czy dramatu Maxa Halbe pod tym samym tytułem. Także Joseph von Eichendorff ukazuje to samo wydarzenie w swoim dramacie *Heinrich von Plauen*, kładąc jednocześnie nacisk na ideę rycerstwa i jego kodeks.

Arno Will w książce *Polska i Polacy w niemieckiej prozie literackiej XIX i XX wieku* porusza kwestię beletrystyki „krzyżackiej” powstałej w Niemczech, która dawała możliwość omówienia dwóch grup narodowościowych. Niestety, XIX wiek nie jest w literaturze przychylny dla obrazu Polaka, zwłaszcza jeśli jest to niemiecka powieść o tematyce krzyżackiej. „Literatura biorąca sobie za temat dzieje Zakonu jest w tej korzystnej sytuacji, że dla celów propagandowych może operować kontrastami. Skutecznie obrzydza Polaka w oczach czytelnika poprzez wprowadzenie postaci Niemca, który już przez sam fakt, że jest Niemcem, jest postacią pozytywną” (Will, *Polska*, 1970, s. 23). W XIX wieku powstało w Niemczech bardzo dużo książek beletrystycznych związanych z tematyką Zakonu, a pierwszą z nich, jak zaznacza Will, była powieść L. Baczki *Konrad Letzkau. Bürgermeister von Danzig* z 1791 roku (zob. Will, *Polska*, 1970, s. 23). Wiodącymi tematami jest oczywiście sam Zakon, jego powstanie i potęga, odbudowa świetności po klęsce grunwaldzkiej, polityka Zakonu i opanowanie Gdańska. Powieści te obliczone były „na gusta najskrajniejszych szowinistów” (Will, *Polska*, 1970, s. 24) i zgodnie z niemieckimi podręcznikami do historii pełne były wrogiego nastawienia względem Polaków. *Das alte Preussenland* Köppena z 1871 roku, *Des Deutschordens Austieg und Niedergang* Schmidta z 1888 roku, *Wie Westpreussen an Polen fiel* Richtera z 1893 roku, *Johann von Renys, der Kampf um die Marienburg* Wildenradta z 1899 roku i wiele innych można śmiało określić mianem antypolskich wystąpień (zob. Will, *Polska*, 1970, s. 24-25). Występuje w nich mit niemieckości ziem należących wcześniej do Zakonu i są one „prawie całkowicie skonwencjonalizowane i niejako zdeterminowane przez model powieści

germanizacyjnej [...]” (Will, *Polska*, 1970, s. 25). Bolejąc nad rzekomo skrzywdzonym Zakonem, pisarze często fałszują historię, a wręcz wymyślają postacie i wydarzenia, które mijają się zupełnie z prawdą dziejową. Przykładem jest scena z książki Sonneburga *Der Bannerherr von Danzig*, w której Jagiełło na klęczkach błaga o litość wielkiego mistrza (zob. Will, *Polska*, 1970, s. 25). W XIX-wiecznej literaturze niemieckiej wyraźnie widać kierunek antypolski, którego głównym przedstawicielem, gloryfikującym niemieckie posłannictwo na wschodzie, jest Gustav Freytag. Niestety, jak zaznacza Arno Will, dalszy rozwój antypolskiej literatury niemieckiej „jest dziedzictwem przejętym z powieści o tematyce krzyżackiej” (Will, *Polska*, 1970, s. 28).

W literaturze niemieckiej XIX i początku XX wieku zakon krzyżacki ukazywany jest jako lud germański, który walczy z odwiecznym wrogiem z Europy Wschodniej - ze Słowianami. Jak nietrudno się domyślić, założenia pisarzy były jednoznaczne - ukazanie konieczności ekspansji Germanów na Wschód w celu ucywilizowania pseudochrześcijańskich plemion. *Zakon* Krzyżacki miał spełniać swoją misję, a więc chrystianizować i cywilizować wschodnie tereny zarówno w autentycznej historii Europy, jak i tej tworzonej na potrzeby czytelnika.

Literatura

- Chodera J., *Der Deutsche Ritterorden und Polen in der deutschen Literatur 1918-1939*, *Studia Historica Slavo Germanica*, t. 3, Poznań 1974, s. 63-83. Cyt.: Chodera, *Ritterorden*, 1974.
- Chodera J., *Literatura niemiecka o Polsce w latach 1918-1939*, Katowice 1969. Cyt.: Chodera, *Literatura*, 1969.
- Diesch C., *Heinrich von Plauen in der deutschen Dichtung*, [in:] L. Goldstein, *Ostpreußen. 700 Jahre deutsches Land*, Königsberg 1930, s. 33-39. Cyt.: Diesch, *Heinrich*, 1930.
- Dorningen M. E., *Zur Rezeption des Deutschen Ordens in der deutschsprachigen Literatur*. Agnes Miegel „Die Fahrt der sieben Ordensbrüder”, [in:] J. Wenta, S. Hartmann, G. Vollman-Profe (red.); *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*. Toruń 2008, s. 627-639. Cyt.: Dorningen, *Zur Rezeption*, 2008.

- Fechter R, *Agnes Miegel. Eine preußische Frau*, Berlin 1933. Cyt.: Fechter, *Frau*, 1933.
- Herbst W., *Der Deutsche Orden in der Dichtung*, „Deutsches Adelsblatt”, 1936, Nr 47, s. 1588-1590. Cyt.: Herbst, *Deutsche Orden*, 1936.
- Heyl B., *Hans Friedrich Blunck. Mitläufer und Romancier*, [in:] D. Holger, D. Lutz, *Literaturwissenschaft und Nationalismus*, Tübingen 2003, s. 167-183. Cyt.: Heyl, *Blunck*, 2003.
- Hillesheim J., E. Michael, *Lexikon nationalistischer Dichter. Biographen - Analysen - Bibliographien*, Würzburg 1993. Cyt.: Hillesheim, *Lexikon*, 1993.
- Holz C, *Flucht aus der Wirklichkeit*, Frankfurt am Main/Bern 1983. Cyt.: Holz, *Flucht*, 1983.
- Jasiński T., *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus*, Poznań 1996. Cyt.: Jasiński, *Kroniki*, 1996.
- Kluge R.-D., *Darstellung und Bewertung des Deutschen Ordens in der deutschen und polnischen Literatur*, [in:] F. Benninghoven, E. Lemberg, L. Petry (Hrsg.), „Zeitschrift für Ostforschung”, Marburg/Lahn 1969, H. 1, s. 15-53. Cyt.: Kluge, *Darstellung*, 1969.
- Kuczyński A. K., *Falsz historyczny w powieści „Heinrich von Plauen” Ernesta Wicherta*, [in:] *Literatura niemieckiego obszaru językowego XIX i XX wieku*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria 21, Łódź 1988, s. 249-261. Cyt.: Kuczyński, *Falsz*, 1988.
- Kuczyński A. K., *Między Renem a Wisłą. Studia i szkice o niemiecko-polskich powinowactwach kulturalnych*, Wrocław 2002. Cyt.: Kuczyński, *Między Renem*, 2002.
- Namowicz T., *Altpreußen als Grenzland. Zu einem Motiv in den historischen Romanen von Ernst Wichert*, [in:] K. A. Kuczyński, T. Schneider (red.), *Das literarische Antlitz des Grenzlandes*, Frankfurt am Main 1991. Cyt.: Namowicz, *Altpreußen*, 1991.
- Piorreck A., *Agnes Miegel. Ihr Leben und ihre Dichtung*, Diisseldorf/Köln 1967. Cyt.: Piorreck, *Miegel*, 1967.
- Schäfer H. W., *Bluncks Roman „Wolter von Plattenberg”, und das Problem der Identität*, [in:] *Jahrbuch 1998 - Gesellschaft zur Förderung des Werkes von Hans Friedrich Blunck. e. V.: Der Dichter und seine Welt*, Berlin 1998, s. 144-158. Cyt.: Schäfer, *Bluncks Roman*, 1998.

- Serczyk J., *Die Wandlungen des Bildes vom Deutschen Orden als politischer, ideologischer und gesellschaftlicher Faktor im polnischen Identitätsbewußtsein des 19. und 20. Jahrhunderts*, [in:] Z. H. Nowak, R. Czaja, *Vergangenheit und Gegenwart der Ritterorden. Die Rezeption der Idee und die Wirklichkeit*, Toruń 2001, s. 55-64. Cyt: Serczyk, *Die Wandlungen*, 2001.
- Surynt I., *Postępy, kultura i kolonializm. Polska a niemiecki projekt europejskiego Wschodu w dyskursach publicznych XIX wieku*, Wrocław 2006. Cyt.: Surynt, *Postępy*, 2006.
- Westenfelder F., *Genese, Problematik und Wirkung nationalsozialistischer Literatur am Beispiel des historischen Romans zwischen 1890 und 1945*, Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1989. Cyt.: Westenfelder, *Genese*, 1989.
- Will A., *Polska i Polacy w niemieckiej prozie literackiej XIX wieku*, Łódź 1970. Cyt.: Will, *Polska*, 1970.
- Wippermann W., *Der Ordenstaat als Ideologie*, Berlin 1979. Cyt.: Wippermann, *Ordenstaat*, 1979.
- Wippermann W., *Geschichte und Ideologie im historischen Roman des Dritten Reiches*, [in:] H. Denkler, K. Prümm (Hrsg), *Die deutsche Literatur im Dritten Reich. Themen - Traditionen - Wirkungen*. Stuttgart 1976, s. 183-197. Cyt.: Wippermann, *Geschichte*, 1976.